

Людмила Боярова

УКРАЇНЬСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК ОБ'ЄКТ МОВНОГО ПЛАНУВАННЯ

Термін *мовне планування* (МП) розуміємо як різні способи свідомого впливу людини на мову, а також як попередньо заплановані змінювання її засобів і форм. Упорядкування, уніфікація та стандартизація термінології – це є, власне, планове вдосконалення слів і словосполучень, що номінують спеціальні поняття всіх галузей знання і діяльності людини. Основи теорії мовного планування розробив свого часу Е. Гауген [Haugen 1959], який запропонував і назву – *language planning*. За Гаугеном, нормативну лінгвістику, яка подає приписи мовцям у користуванні мовою, можна розглядати як певний вид керування цією мовою. Науковець підкреслював, що ситуації, у яких відбувається мовне планування, не виняткові, а звичайні і досить поширені. Спочатку Гауген обмежував мовне планування підготуванням для гомогенних мовних спільнот правопису, граматики й словників. Однак потім він почав тлумачити МП значно ширше, зараховуючи сюди і культуру мовлення, і взагалі всі пропозиції щодо мовних реформ або стандартизації мови.

В українському мовознавстві здавна панувала думка, що мовні процеси можна регулювати, і цю теоретичну настанову науковці реалізовували в конкретній нормалізаторній діяльності щодо української мови, зокрема її термінологічного фонду. Аналізуючи мовне планування термінології в Україні більше як за 80 років, ми дійшли висновку, що в ньому можна виділити три періоди: 1) 20-і рр. ХХ ст. – 1933 р.; 2) 1933 р. – 80-і рр. ХХ ст.; 3) 90-і рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. Підґрунтям для виділення вказаних періодів є такі чинники: мовна політика в державі, яка певним чином спрямовує розвиток національних терміносистем; мета мовного планування в термінології; критерії нормативності термінологічних одиниць, на які орієнтуються суб'єкти мовного планування.

У науковій літературі не завжди розрізняють терміни “мовна політика” і “мовне планування”. Ми розмежуємо ці два поняття і “мовну політику” розуміємо як сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток у певному напрямі мовної системи [Українська мова 2004, 357]. Мовна політика

створює умови для здійснення запланованих змінень у мові та спрямовує їх, тому “мовне планування – це конкретне впровадження мовної політики” [Лазаренко 2003, 6].

У подальшому аналізі порушеної проблеми беремо до уваги сферу функціонування (усна мова фахівців і наукові тексти) та сферу фіксування термінів (словники й довідкова література). Обидві ці сфери мають важливе значення для програмування й утвердження якісних змін в українській термінології і тим самим для впровадження певної мовної політики в суспільстві.

20-і рр. XX ст. – 1933 р. У цей період простежуємо зв'язок основних тенденцій розвитку вітчизняної термінології з початком українізації в Україні, що сформувалася як політика держави вже до 1925 року і була спричинена низкою міжнародних та внутрішньопартійних подій як у ВКП(б), так і у КП(б)У. “Українізація не була рухом українців проти Москви, а, великою мірою, подальшим закрутом кремлівської політики” [Шевельов 1987, 137]. Вплив українізації на становище української мови і на ставлення до неї був неоднозначним, оскільки здійснювалася ця політика непослідовно і “зверху”: на державному рівні було проголошено про збереження й розвиток української культури, зокрема національної мови. “Таку політику більшовицького керівництва <...> в Україні, вочевидь, слід розглядати насамперед як своєрідний тимчасовий “ідеологічний неп”, як вимушений тактичний відступ від політики “воєнного комунізму” та революційної “надзвичайщини” в національному питанні і перехід до реформістських ліберальних зовні методів” [Цвілюк 2004, 13]. І все ж під час українізації українську мову почали вживати майже в усіх сферах суспільно-політичного життя України, вона стала мовою законодавства, науки та освіти, частково армії, значно збільшилася кількість українських видань. За умови відродження української нації та української культури особливо зросла потреба у розвиненій науковій термінології, що не могло не активізувати термінологічну роботу в Україні.

В аналізований період було видано багато термінологічних словників із різних галузей знань (переважно двомовних російсько-українських). Передмови до цих праць іноді виходять за межі інструкції для користування словником: у них розповідається про весь процес його укладання та подаються теоретичні настанови щодо удосконалення мовного матеріалу. Можна виокремити такі концептуальні положення, якими керувалися тогочасні лексикографи: основу кожної української терміносистеми мають становити власне національні слова; іншомовні терміни треба засвоювати безпосередньо з мови-продуцента без прямого впливу будь-якої мови-посередника; у термінах повинно бути дотримане оптимальне співвідношення між прийнятою назвою та поняттєвим змістом, вкладеним у цей

термін. Термінотворча практика тих років зорієнтована на національні терміни, створені відповідно до системних можливостей української мови, що є, власне, метою мовного планування. Основними критеріями нормативності мовних форм у термінології були системний та національний.

Аналізуючи доробок лексикографів у цей період, слід зауважити, що не всі запропоновані ними мовні форми можуть бути раціональними й прийнятними для сучасного українського термінотворення. Проте є підстави твердити, що словникарі виробили засади мовного планування у вітчизняній термінології, а досвід їхньої роботи переконує, що український народ має власну фахову термінологію.

Під час українізації сфера функціонування вітчизняної термінології та сфера фіксування взаємодоповнювали одна одну, і це було підґрунтям досить якісного програмування розвитку національних терміносистем. Відзначмо, що лексикографічні праці цього періоду містять обмежену кількість термінів, запозичених через російську мову і скалькованих з неї, але процес цей уже починався.

1933 р. – 80-і рр. XX ст. У листопаді 1933 р. відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, який можна вважати формальним кінцем українізації, проте наступ на українську культуру почався задовго до цього пленуму. Так, у квітні 1933 року на нараді в ЦК КП(б)У з питань національної політики виступив з доповіддю про питання “мовного фронту” перший заступник наркома освіти А. Хвиля. Основні положення свого виступу доповідач подав у статті “Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті” й опублікував її у журналі “Більшовик України”. Комісія Народного комісаріату освіти прийняла на підставі цієї доповіді низку відомих резолюцій [Кубайчук 2004, 147-158], у яких були викладені основні засади подальшої мовної політики в радянській Україні, що на багато років визначила розвиток вітчизняної термінології: “Треба розгорнути широку роботу щодо остаточного викриття і викорінення націоналістичних викривлень на мовній дільниці, а саме – скритикувати і вилучити шкідливу продукцію <...>” [Кубайчук 2004, 149]; “Дальші шляхи розвитку української термінології й цілої словникової діяльності треба цілком побудувати на основі марксоленінської методології, на основі ленінської національної політики <...>. Термін має бути відповідний до загальної мовної політики радянської влади” [Кубайчук 2004, 153]. Після 1933 р. організуються репресії до тих мовознавців, що обстоювали позиції “буржуазного націоналізму”, серед яких було багато лексикографів, тому їх словники вилучено з ужитку. За таких обставин термінологічна робота в Україні майже зупинилася, й активізується вона тільки у 50-і – 60-і рр., але вже зовсім в інших умовах, під великим впливом російської мови. З 60-х рр. мовну політику в Радянському Союзі визначала теорія “злиття націй і

їхніх мов”, що дозволяє кваліфікувати таку політику як асиміляційну. Саме за цією теорією мали нівелюватися національні особливості народів СРСР, зокрема мовні відмінності, що і становить мету мовного планування в українській термінології в аналізований період. Унаслідок такого “мовного будівництва” (термін радянського мовознавства) в Україні руйнувалися системні межі української мови, а саме поняття “система української мови” робилося все більш невизначним. На наше переконання, є всі підстави твердити, що в Україні ця відома теорія “злиття націй і їхніх мов” негативно позначилася насамперед на українській науковій термінології. “Доцентрові тенденції у Радянському Союзі проявлялися не лише в економіці, але й у сфері лінгвістичної діяльності, надто в процесах термінотворення” [Кияк 2004, 9], тобто термінофонд українського народу почав штучно змінюватися. “<...> Наступ на українську мову ззовні, русифікаційний тиск на мовця, тепер сполучався з наступом на мову зсередини: саму структуру, основу безборонної літературної мови відкрито російським впливам і позикам, а її діалектну основу зрушено на схід” [Шевельов 1987, 208-209]. У 60-х рр. Українська творча інтелігенція намагалася зупинити зовнішню й внутрішню русифікацію. Реальну мовну ситуацію в Україні глибоко проаналізував Іван Дзюба у праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” (1965 р.)¹, яка мала велике значення для пробудження в українському суспільстві національної самосвідомості. Однак почалися репресії до тієї частини інтелігенції, яка була опозиційною радянській владі, а антиукраїнська мовна політика стала агресивною.

В аналізований період основна тенденція “розвитку” національної термінології у всіх галузях її використання – орієнтування на російську термінологію, а продуктивний спосіб термінотворення в українській мові – калькування. Провідними для встановлення норми в національній термінології стали статистичний критерій та критерій відповідності системі російської мови, які дуже взаємопов’язані в цей час. Щодо першого критерію зауважмо: поширеності того чи іншого терміна у професійному мовленні фахівців і в науковій літературі здебільшого сприяли позамовні чинники. Другий критерій офіційно не висувався, проте матеріал термінологічних та інших словників, а також теоретичні настанови українських учених дозволяють визнавати його актуальним в аналізований період [Гнатюк 1961, 109; Ілленко 1971, 159; Русанівський 1982, 8-9].

¹ Копію праці І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” було передано за кордон, і її опублікували в кількох країнах світу, але в радянській Україні вона не була надрукована в офіційних виданнях і розповсюджувалася в рукописі. Лише в 1990 році ця праця І. Дзюби опублікована в літературно-художньому та громадсько-політичному журналі Спілки письменників України “Вітчизна”, а 1998 року вийшла з друку окремою книжкою. У 2005 році з’явилося ще одне видання праці І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” до сорокаріччя її оприлюднення [Дзюба 2005].

Словникарські праці містять досить багато мовних одиниць, утворених за російськими словотворчими та іншими моделями. Подамо приклади з технічної термінології: *бетономішалка, глушитель, доменщик, моталка* (рос. *бетономешалка, глушитель, доменщик, моталка*); з військової термінології: *взвод, заложник, заряд* (вогнепальної зброї), *засада* (рос. *взвод, заложник, заряд, засада*); з математичної термінології: *выпуклість, кривизна, підрешітка, погрішність* (рос. *выпуклость, кривизна, подрешётка, погрешность*); з юридичної термінології: *довіреність, довіритель, пред'явник, поручитель* (рос. *доверенность, доверитель, предъявитель, поручитель*); з економічної термінології: *банкротство, векселедержатель, виручка, оптом* (рос. *банкротство, векселедержатель, выручка, оптом*); з медичної термінології: *жовтуха, приступ* (загострення хвороби), *роди, свищ* (рос. *желтуха, приступ, роды, свищ*); зі спортивної термінології: *байдарочник, велогонка, гребля, конькобіжець* (рос. *байдарочник, велогонка, гребля, конькобежец*). Автори словників пропонували такі термінологічні назви як єдино можливі або рекомендовані серед варіантних форм та синонімів, і, отже, поза професійним спілкуванням залишалися питомі терміни або терміни-кальки, утворені за продуктивними українськими моделями: *бетонозмішувач, глушник, доменник, намотувач; чота, заручник, набій, засідка; опуклість, кривина, підратка, похибка; доручення, вірдавець або довірник, подавець, поручник; банкротство, векселевласник або власник векселя, виторг, гуртом або на гурт; жовтяниця, напад, пологи, нориця; байдарник, велоперегони, веслування, ковзаняр*.

Російськомовна асиміляція позначилася також на вживанні спільнокореневих віддієслівних іменників, що мають певну поняттєву різницю в українській мові, зумовлену видом дієслів, від яких вони утворені. Виразальні можливості української мови дозволяють чітко розмежовувати в науковому та професійному вжитку опредметнену дію недоконаного виду (*затримування, змінювання, перекладання, розривання*), опредметнену дію доконаного виду (*затримання, змінення, перекладення, розірвання*) і результат дії (*затримка, зміна, переклад, розрив*), що є важливим для однозначного розуміння тексту та фахового спілкування. Ця особливість української мови була, власне, знівельована під впливом російської мови, яка не має такого розрізнення віддієслівних іменників на поняттєвому рівні. Унаслідок цього в мові українських фахівців усталилися певні помилки у вживанні іменників, утворених від дієслів: по-перше, не розрізняються видові ознаки цих мовних одиниць (*відбирання й відібрання, відхилення й відхилення, обробляння й оброблення*), по-друге, іменники, що виражають наслідок дії, почали використовуватися й на позначення процесів дії (*відбір, відхил, обробка*).

Намагання запропонувати до активного вжитку терміни, створені відповідно до системних можливостей української мови, викликали негативну реакцію в українському радянському мовознавстві: “Тенденційність у доборі слів, їх трактуванні спостерігається в деяких наших виданнях, які завели рубрики, куточки під назвою “Культура мови” і потребують більш пильної уваги наукового й ідеологічного характеру <...>. Подібні ж зауваження можна зробити журналові “Соціалістична культура”, який без застережень і перевірки рекомендує, наприклад, до вжитку лише терміни (назви в галузі сільського господарства), утворені з компонентами **-ник**, **-ар**, **-яр**, які в багатьох випадках є, безперечно, загальноновживаними (*тваринник*, *пасічник*, *городник* і под.), однак загальноновживаними в українській мові є й терміни з компонентом **-вод**: *кукурудзовод*, *буряковод*, *полевод* <...> і под.”² [Білодід 1974, 38-39]. Певна частина українських науковців виправдовувала і схвально сприймала поширення в національній мові слів, скалькованих з російської [Жакевич 1969, 184-222; Черторизька 1982, 7]. У досліджуваній період зросла роль російської мови як мови-джерела і мови-посередника для засвоєння іншомовних термінів: “Підраховано, що в більшості мов радянських народів 70-80 процентів науково-технічних, суспільно-політичних, навчально-педагогічних термінів становлять запозичення з російської мови і – за її посередництвом – із інших мов” [Русанівський 1973, 59].

1987 року в Москві опубліковано колективну монографію “Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР”, автори якої підсумували, власне, розвиток національних мов у Радянському Союзі за час його існування. Розглянуто, зокрема, деякі зміни в українській мові на лексико-семантичному, словотворчому, фонетичному, синтаксичному та стилістичному рівнях, спричинені впливом російської мови. У цій праці відзначено, що російська мова стимулює утворення нових лексичних одиниць шляхом структурного й семантичного калькування, та наведено досить багато таких скалькованих слів, що поширилися в українській мові (*доставка*, *запайка*, *офлюсовка*, *розплавка*, *розробка*, *посадка*, *поставка*, *усиновитель* та інші)³. Як приклади впливу російської мови подано також деякі субстантивні прикметникові сполучення (*бригада по ремонту*,

² Зауважмо, що мовні одиниці з непродуктивним в українській мові суфіксом *-вод* поширені в аналізований період не тільки у сфері функціонування термінології, але й кодифіковані у словникарських працях. В останні роки словники пропонують фахівцям тільки *кукурудзівник*, *буряківник*, *рільник* тощо.

³ Переважна більшість з наведених мовних одиниць не рекомендована зараз до вжитку, натомість українські науковці пропонують використовувати слова, утворені за іншими моделями. Наприклад: *доставка* – *доставляння* (процес), *достава* (результат процесу); *запайка* – *запаювання* або *залютовування*, *залютування*; *розплавка* – *розтоплювання* або *розплавлення*, *розплавлення*; *офлюсовка* – *офлюсування* тощо.

комітет по телебаченню і радіомовленню, план по реалізації тощо)⁴, запроваджені в українську мову саме в радянський час. Такі змінення в українській мові автори монографії розглядають як збагачення засобів мовного вираження в ній унаслідок тривалого й активного впливу російської мови [Взаимовлияние 1987, 100-106]. Справді український народ кілька століть мав особливо близькі й довгочасні контакти з російським народом, зумовлені спільністю їхнього політичного, економічного та культурного життя, що не могло не позначитися на розвиткові української літературної мови в цілому й на термінології зокрема. Відзначмо, що взаємовплив двох мов за таких обставин є закономірним, однак радянська мовна політика спотворювала цей процес і призводила до нівелювання особливостей української мови порівняно з російською.

В аналізований період радянська мовна політика визначала як сферу фіксування термінів, так і сферу їх функціонування, що спричинило максимальне наближення української наукової термінології до російської. Слушну думку висловила Л. Масенко: “зміни, яких зазнала українська мова протягом радянського періоду, не можна вважати наслідком її розвитку” [Масенко 2004, 91]. Поступальний розвиток національної термінології в межах системних можливостей української мови був загальмований радянською мовною політикою: вона руйнувала той термінофонд, який український народ мав уже на початок 30-х рр. ХХ ст., і не сприяла появі нових питомих моделей у сучасних терміносистемах, що позбавляло цю термінологію майбутнього.

Термінотворчу діяльність лексикографів попередніх років, зорієнтовану на створення національних термінів за продуктивними моделями української мови і на засвоєння іншомовних термінів безпосередньо з мови-продукта, оцінювали в радянському мовознавстві по-різному: здебільшого її кваліфікували як таку, що вже втратила своє науково-практичне значення і є методологічно хибною [Білодід 1974, 7-8; Плющ 1971, 388-389]; деякі вчені висловлювали як позитивну, так і негативну думку про доробок перших українських лексикографів [Паламарчук 1978, 69]; у поодиноких випадках науковці визнавали велику наукову роботу, здійснену вченими 20-х рр. та першої половини 30-х рр. ХХ ст. [Грищенко 1982, 14]. Діяльність лексикографів “золотого десятиліття” належно оцінена в 90-і рр. ХХ ст.

90-і рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. Відновлення і встановлення української ідентичності термінів, що не повинні суперечити системі української літературної мови, можна визначити як мету здійснюваного мовного плану-

⁴ Наведені сполучення прийменника з іменниками суперечать системі української мови, бо в ній прийменник *по* має відмінну й вужчу сферу вживання, порівняно з російською мовою, та вимагає після себе лише місцевого або знахідного відмінка.

вання у вітчизняній термінології, досягнення якої має забезпечити мовна політика в державі. Основні напрями мовної політики в незалежній Україні відбиті в чинній Конституції [Конституція 1996], у “Декларації прав національностей України” [Декларація 1991], у Законі “Про освіту” [Закон 1996] та в декількох інших законах України. Для сучасного розвитку вітчизняної термінології визначальним є те, що українська мова набула державного статусу, бо мова розкриває свої можливості тоді, коли її постійно вживають в основних сферах життя суспільства – освіті, науці, культурі, діловодстві.

У науковій літературі висловлена слушна думка, що “<...> сфера функціонування терміна первинна, сфера фіксації – вторинна” [Лейчик 1994, 152], тобто фахова усна мова та наукові тексти мають бути базовими для спеціальних словників і довідкової літератури. Але на початку 90-х рр. сфера функціонування української термінології не могла бути провідною, бо в Україні тривалий час з позамовних причин надавалася перевага російській мові у всіх галузях суспільного життя, що призвело до появи великої кількості скалькованих із цієї мови термінологічних одиниць у науковому та професійному обігу українців. Відповідно словники різного типу пропонували фахівцям багато термінів, що суперечили системі української мови, і тим самим поглиблювали процес руйнування термінофонду українського народу. Тому на початку останнього десятиріччя минулого століття у вітчизняних термінологів не було підстав уважати поширеність терміна у сфері функціонування та засвідчення у сфері фіксування показником його нормативності. Щоб усталити певні мовні зразки в термінології (тобто нормалізувати її), науковцям довелося спочатку розробляти обґрунтовані системою української мови рекомендації щодо творення й використання термінів, відбивати це в певних правилах та фіксувати пропоновані термінологічні одиниці у словниках (тобто кодифікувати їх). З 90-х рр. за умови наявності у сфері функціонування вітчизняної термінології великої кількості ненормативних одиниць сфера фіксування термінів стає, власне, визначальною для встановлення термінологічної норми та поширення її у мові фахівців на всій території України. У цей період найбільшу роль в усталенні норм у сфері функціонування термінології мали відіграти, на нашу думку, російсько-українські термінологічні словники. На жаль, більшість спеціальних словників, що вийшли з друку на початку 90-х рр. ХХ ст., містить терміни та їх варіанти, які українські термінологи вже не рекомендували до вжитку. Уважаємо, що поява низки таких термінографічних праць (деякі уклалися ще за радянського часу) загальмувала введення національних мовних одиниць у професійне спілкування українських спеціалістів і не відповідала мовній політиці, яка запроваджувалася з перших кроків незалежної України. У словниках останніх років зафіксовано вже набагато більше змінень, які

відбулися в теоретичному осмисленні норм українського термінотворення та терміновживання. Аналіз словникарських праць к. XX ст. – поч. XXI ст. засвідчив, що в них значно зменшилася кількість синонімів, а також варіантних термінологічних одиниць за рахунок усунення багатьох російських кальок і надання переваги автохтонним українським термінам [Радченко 2000; Михайлова 2002, с. 135-141]. Отже, відбулося оновлення сфери фіксування української термінології.

У сучасному вітчизняному мовознавстві нормативність будь-якої мовної одиниці визнають на підставі її відповідності продуктивним словотворчим, морфологічним, синтаксичним та іншим моделям української мови. Основними критеріями нормативності термінів на цьому етапі розвитку національної термінології є системний та національний, за якими з терміносистем мають бути вилучені скальковані з російської мови термінологічні одиниці (крім тих усталених термінів-кальок, що виконують у мові смислорозрізнявальну функцію і не дублюють національного терміна). Зауважмо, що зазначені критерії нормативності були основними для діячів мовного планування у 20-х рр. минулого століття. За останні п'ятнадцять років їх теоретична спадщина ввійшла до активного наукового обігу в Україні й використовується в сучасному українському термінотворенні.

Хоча з початку 90-х рр. XX ст. до сьогодні зроблено досить багато для сфери фіксування термінів, і цьому сприяє мовна політика в суверенній Україні, сфера функціонування термінології (а саме усна мова фахівців) належним чином не розвинена. “Мовну політику України на загальнодержавному рівні загалом можна схарактеризувати як помірковано-обережну й недостатньо послідовну з прагненням до уникнення радикальних заходів” [Тараненко 2003, 40]. Усі процеси в Україні, спрямовані на розширення соціального функціонування української мови в національному варіанті, уповільнено. Одним із наслідків цього є те, що терміни-кальки побутують у мові багатьох українських фахівців Центральної та Східної України як єдиний варіант номінування спеціальних понять. Дотепер скальковані з російської мови термінологічні назви видаються певній частині жителів України звичними й зручними в ужитку, а національні терміни – незвичними й суперечливими. Отже, на сьогодні є низка проблем у мовному плануванні української термінології, які потребують обов'язкового розв'язання.

Висновки до викладеного матеріалу:

1. Мовні питання для України завжди були і залишаються питаннями політичними, бо офіційний статус мови в державі визначає не тільки сфери реалізації мови, але й матеріальні форми її існування.

2. Кожний аналізований період у мовному плануванні вітчизняної термінології логічно співвідноситься з певним етапом історії українського народу і залежний від мовної політики в державі.

3. Мовна політика в СРСР спричинила викривлення кодифікованого шару української термінології: з одного боку, у словникарських працях, опублікованих в радянський період, подано як нормативні терміни, що суперечили системі української мови, а з другого – не зафіксовано багатьох системно зумовлених мовних одиниць.

4. На сучасному етапі розвитку вітчизняної термінології сфера її фіксування стала підґрунтям для очікуваних змін у сфері функціонування термінів.

5. В Україні має бути вироблена більш чітка й ефективна стратегія мовної політики відповідно до потреб часу, що пришвидшить процес нормалізації української термінології, відновлення її автентичності як у сфері фіксування, так і у сфері функціонування.

Література

- Білодід, І. 1974. *Мова і ідеологічна боротьба*, К.: Наукова думка.
- Взаимовлияние, 1987 – *Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР*, Под ред. д-ра филологических наук Ю.Д. Дешериева, М.: Наука.
- Гнатюк, Г. 1961. “Видання російсько-українських термінологічних галузевих словників”, *Лексикографічний бюлетень*, Вип. 8, 107-110.
- Грищенко, А. 1982. “Досягнення українського радянського мовознавства”, *Мовознавство*, №6, 11-20.
- Декларація, 1991. “Декларація прав національностей України”, *Відомості Верховної Ради України*, №53, 1554-1555.
- Дзюба, І. 2005. *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”
- Закон, 1996. “Закон України “Про освіту”, *Відомості Верховної Ради України*, №21, 253-278.
- Їжакевич, Г. 1969. *Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу*, К.: Наукова думка.
- Ілленко, В. 1971. “Мова і єдність національних та інтернаціональних інтересів трудящих”, *В.І. Ленін і розвиток національних мов.* – К.: Наукова думка, 150-164.
- Княк, Т. 2004. “Мовна політика і термінознавство”, *Вісник: Проблеми української термінології.* – Львів: Національний університет “Львівська політехніка”, № 503, 8-14.
- Конституція, 1996. “Конституція України”, *Відомості Верховної Ради України*, №30, 381–417.
- Кубайчук, В. 2004. *Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови.* – К.: “К.І.С.”

- Лазаренко, Л. 2003. “Досвід мовних політик світу й українська перспектива (інформаційно-аналітичний огляд)”, *Українська мова*, № 4, 3-22.
- Лейчик, В. 1994. “Исходные понятия, основные положения, определения современного терминоведения и терминографии”, *Вестник Харьковського политехнического ун-та*, № 19, I, 147-180.
- Масенко, Л. 2004. *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*, – К.: Вид-дід “КМ Академія”.
- Михайлова, Т. 2002. *Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології*: Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук за спец. 10.02.01 – українська мова. – Харків.
- Паламарчук, Л. 1978. *Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики)*. – К.: Наукова думка.
- Плющ, П. 1971. *Історія української літературної мови*. – К.: Вища школа.
- Радченко, О. 2000. “Терміни-варіанти в термінологічних словниках 90-х років ХХ століття”, *Вісник Харківського університету: Серія “Філологія”*, №473, 170-174.
- Русанівський, В. 1973. “Розквіт і взаємозбагачення мов соціалістичних націй”, *Комуніст України*, №3, 53-63.
- Русанівський, В. 1982. “У сім’ї єдиній”, *Мовознавство*, №6, 3-11.
- Тараненко, О. 2003. “Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов’янському тлі)”, *Мовознавство*, № 2-3, 30-55.
- Taranenko, A. 2000. “Jazykovája situacija i jazykovája politika vremen “perestrojki” i gosudarstvennoj nezavisimosti Ukrainy” (konec 1980-ch – 1990-e gody), Zybatow, L. (ed.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert. Ein internationales Handbuch*, Frankfurt/Main: Lang, 635-652.
- Українська мова, 2004. *Українська мова: Енциклопедія*, Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблук та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М.П. Бажана.
- Цвілюк, С. 2004. *УКРАЇНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ: Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму*, Одеса: Маяк.
- Шевельов, Ю. 1987. *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус*. – Сучасність.
- Черторизька, Т. 1982. “Динаміка взаємодії і взаємозбагачення української і російської мов”, *Мовознавство*, №3, 3-9.
- Haugen, E. 1959. “Planning for a standard language in modern Norway”, *Anthropological Linguistics*, №3, 8-21.